

Relikwiarz z pary relikwiarzy skrzynkowych w formie ottarzewej, w zwieńczeniu medalion z głową Chrystusa z napisem w otoku „Salvator Mundi”, J. K. Geese, poł. XVIII w.

Jeden z pary relikwiarzy skrzynkowych w formie ottarzewej, w zwieńczeniu medalion z głową Matki Bożej z napisem w otoku „Mater Jesu Christi Ora”. J. K. Geese, poł. XVIII w. Relikwiarz po konserwacji

Jedno z trzech okienek relikwiarzowych w ścianie

RELIQUARIES EXTANT IN THE BISHOP SZEMBЕК'S CHAPEL IN FROMBORK

Our Saviour's Baroque chapel in Frombork, built onto the southern façade of the Cathedral, was founded by the Warmia Bishop, Krzysztof Andrzej Szembek. It was designed to be the reliquary oratorium with the confession of St. Theodore and a place of the bishop's future burial in the crypt underneath the tile floor of the chapel. It is the only building of this type in Warmia. The chapel was fitted with reliquaries, where the particles of the first Christians were placed, although originally it also housed the relics of local saints: St. Stanislaus, St. Jan of Dukla and St. Wojciech (Adalbert). The setting for the reliquaries was executed by several goldsmiths.

Biskup Krzysztof Andrzej Szembek, [1680 – 1740], portret nieznanego malarza warmińskiego, 1746 r., w zbiorach Muzeum M. Kopernika we Fromborku

RELIK ZACHOWANE W KAPLICY

„Do najszlachetniejszych osiągnięć ludzkiego talentu słusznie zalicza się sztuki piękne, zwłaszcza sztukę religijną i jej szczyt, a mianowicie sztukę kościelną. (...) Kościół zawsze był przyjacielem sztuk pięknych i dbał, aby należące do kultu przedmioty były godne, ozdobne i piękne, (...) jako znaki i symbole rzeczywistości nadziemskiej”.

Barokowa kaplica Szembeka, konsekrowana w 1735 r., dobudowana do południowej elewacji bazyliki archikatedralnej we Fromborku

mensy oltarzowej, J. K. Geese, pot. XVIII w.

Relikwiarz sprzed 1736 r., z dekoracją manierystyczną, przeniesiony do kaplicy z katedry – widok przed i po konserwacji

JAGODA SEMKÓW

WIARZE

SZEMBEKA WE FROMBORKU*

Jednym z najcenniejszych dokonań sztuki kościelnej na obszarze Warmii jest bazylika archikatedralna pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja Apostoła we Fromborku, wybudowana w XIV w., a w połowie XVIII w. nieznacznie powiększona przez dobudowanie kaplicy przyległej do południowej elewacji katedry.

Ta kaplica to wyjątkowe, całkowicie nowe dzieło, które ufundował i wyposażył bp Krzysztof Andrzej Szembek. Stanowi jedyną tego typu realizację na Warmii. Kaplicę wznoszono od 1732 r., a prace nad jej wystrójem trwały jeszcze dwa lata po śmierci biskupa, do 1742 r. Zbudowano ją na planie kwadratu ze ścietymi narożnikami, przykryto kopułą z latarnią, zwieńczoną spłaszczonym hełmem ze złoconą kulą i krzyżem na iglicy. Kaplica Zbawiciela pełnił miata dwie funkcje: oratorium relikwiowego z konfesją św. Teodora oraz miejsca przyszłego pochówku biskupa – w krypcie, pod posadzką kaplicy. Zamysł stworzenia tak silnego i odważnego późnobarokowego akcentu architektonicznego pośród gotyckich budowli musiał nieść głębokie przesłania. Być może biskup Szembek, zlecając jej wykonanie, miał w zamiarze stworzenie tam krypty rodzinnej, bowiem wielu jego krewnych pełniło wysokie funkcje w hierarchii kościoła katolickiego.

Nabywanie relikwii świętych do katedry fromborskiej miało miejsce dużo wcześniej przed wybudowa-

Ołtarz z 1734 r., z relikwiarzami na mensie oltarzowej, na konsolkach – półtkach, ustawionych w ukośnych wnękach ołtarza i z relikwiami umieszczonymi w okienkach znajdujących się w ramie obrazowej ołtarza i mensie

Agnusek z przedstawieniem papieża Clemensa XII (1730 – 1740) umieszczony na ścianie tylnej relikwiarza w formie ołtarzowej

Relikwiarz w formie feretronu, S. Grewe, poł. XVIII w. przed konserwacją i po konserwacji

niem kaplicy. Dowiadujemy się o tym z opracowań historyków warmińskich z początku XX w., w których zostały opisane wcześniejsze fundacje. Sprowadzenie relikwii przez bpa Szembeka, z przeznaczeniem do kaplicy Zbawiciela we Fromborku, nastąpiło głównie w latach 1724–1740. Były to na ogół szczątki anonimowych, wczesnochrześcijańskich męczenników, pozyskiwane z katakumb Kaliksta, Prysylli, Poncjana oraz cmentarzy rzymskich św. św. Wawrzyńca i Kalepodiusza. Bp Szembek, oprócz kilkudziesięciu partykuł, otrzymał także relikwie św. Teodora oraz relikwie świętych rodzimych. Było to podyktowane nie tylko okazywaniem wielkiej pobożności i wiary, lecz, może bardziej, podkreśleniem związków z Rzeczpospolitą, dla której Warmia, w trudnym okresie zmagają z protestantyzmem, pozostała „świętą”.

Relikwie, bogato dekorowane i oprawione w relikwiarze, umieszczono na specjalnie w tym celu wystawionym ołtarzu, wykonanym w 1734 r., znajdującym się naprzeciw wejścia do kaplicy. Jego struktura, choć typowa dla ołtarzy, stanowi dzieło o niepowtarzalnym wyrazie i rzadko spotykanym charakterze. Zbudowany jest w typie niearchitektonicznym, w formie boazeryjnej, która z dwóch stron wypełnia ukośnie wnękę ścienną, o konstrukcji wskazującej, iż przeznaczony był do eksponowania dużej liczby relikwiarzy. Na ścianie ołtarzowej umieszczono konsolki – półki, na których ustawiono przenośne relikwiarze, a na mniejsze – tumbę. Pozostałe relikwie umieszczono w ramie obrazu ołtarzowego przedstawiającego Zmartwychwstałego Chrystusa w otoczeniu świętych oraz w ścianie mensy ołtarzowej, w niewielkich okienkach ostioniętych szybką. Z inwentarza, sporządzonego w grudniu 1736 r., dowiadujemy się, że na ołtarzu umieszczono wielki relikwiarz św. Teodora w formie tumbi, na którym ustawiono obraz Matki Bożej Częstochowskiej w srebrnej koronie, oprawiony w srebrną ramę. Duża część relikwiarzy w roku konse-

kracji wykonana była w srebrze; miały one różne formy: były tam relikwiarze w kształcie srebrnych róż z relikwiami św. św. Floriana, Krzysztofa i Kazimierza oraz srebrna skrzynka z relikwiami św. św. Leopolda i Jana z Dukli. Oryginalną formę miały zapewne relikwiarze w kształcie ręki z relikwiami św. św. Kazimierza i Floriana Męczennika. Były także srebrne relikwiarze z partykułami św. św. Stanisława, Wojciecha Męczennika i Jana Nepomucena. Jeden relikwiarz był wyjątkowy; opisano go w sprawozdaniu z 1736 r. jako „przezroczysty”; zapewne wykonany całkowicie ze szkła, mieszczący relikwie św. Fabiana. W opracowaniu F. Dittricha *Der Dom zu Frauenburg* znajdujemy jeszcze informację, że w kaplicy „....w jednej z otrzymanych z Rzymu skrzyneczek z relikwiami były wyborne złoczone szybki z przedstawieniami obydwu Apostołów i świętych z kościołów rzymskich sprzed 250 r.: św. św. Wawrzyńca, Hipolita i Sixtusa”. Można na podstawie tego wnioskować, że biskup otrzymywał z Rzymu nie tylko relikwie, ale także gotowe relikwiarze. Były tam także relikwiarze mniejsze, przenośne, wykonane z drewna malowanego na czarno, dekorowane srebrem, a oprócz relikwii w skrzyneczkach relikwiarzowych znajdowały się tam także dekoracje w formie srebrnych kwiatów i materii wyszywanej srebrną nicią, w niektórych medaliony z wyobrażeniem *Agnus Dei*, zwane popularnie agnuskami. Na spisie sporządzonym w 1736 r. tylko przy dwóch matych, drewnianych relikwiarzach była zapisana informacja *per modum pyramidum* lub *ad partes cum columnis decorati*. Na wyposażeniu kaplicy był także pacyfikat srebrny, w którym w kryształowej puszcze umieszczono fragmenty Krzyża Świętego, dekorowane wokół szlachetnymi kamieniami. Z przedstawionego zestawienia wynika, że w pierwotnym wyposażeniu w kaplicy znajdowały się relikwiarze wykonane zarówno ze srebra, szkła oraz z drewna malowanego na czarno, dekorowanego

Sygnatura SG Samuela Grewe, złotnika z Królewca znajdującą się w podstawie jednego z relikwiarzy – feretronie

Fragment dekoracyjnego ornamentu z blach srebrnych, jakie charakteryzowały wyroby S. Grewe

Relikwiarz św. Andrzeja Apostoła z pot. XVIII w. Widok relikwiarza sprzed 1945 r. w: *Prusy Wschodnie – dokumentacja historycznej prowincji. Zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu*. Instytut Sztuki PAN i stan obecny w: S. J. Bosko RM, Ks. J. M. Wojtkowski, *Dziedzictwo historyczno – artystyczne Archidiecezji Warmińskiej. Zabytki ruchome*, Olsztyn, 2011, s. 199

srebrem, z szybkami ze zwykłego szkła. Część spośród nich wprowadzono do kaplicy z innych miejsc katedry. Na przestrzeni wieków stan wyposażenia kaplicy zmieniał się, ale już w 1785 r., niespełna pięćdziesiąt lat po konsekracji, w spisie wykonanym przez kanonika Ciechowskiego brakowało trzech srebrnych relikwiarzy w kształcie róz i rąk, natomiast pacyfikał z 1511 r. bpa K. von Hohenzollerna przeniósł w 1795 r. na ołtarz w katedrze. Niektóre relikwiarze być może już wcześniej zaginęły lub zostały przeniesione w inne miejsce, bowiem od czasu spisania inwentarza przez kanonika Ciechowskiego z 1785 r. do czasów nam współczesnych nie zachowały się: skrzynka srebrna św. św. Leopolda i Jana z Dukli, relikwiarz św. Krzysztofa (analogiczny do istniejącego relikwiarza św. Andrzeja), relikwiarz srebrny z kilkoma zębami św. Apolonii, relikwiarz srebrny św. Felicjana, relikwiarz srebrny św. Jana Nepomucena, relikwiarz kryształowy św. Fabiana, relikwiarz św. Constancji ze srebrnymi figurami aniołów na zwieńczeniu, dwa relikwiarze z drewna św. św. Stanisława i Wojciecha.

Na przekazach ikonograficznych sprzed 1945 r. zachował się widok relikwiarza św. Andrzeja, ze srebrną figurą świętego w nastawie. Analogiczny, lecz niezachowany, był relikwiarz św. Krzysztofa. Istniejące relikwiarze, stanowiące jedynie część pierwotnego wyposażenia z czasów konsekracji kaplicy, zawierają wyjątkowo partykuły męczenników z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Przykładem może być jeden z sześciu relikwiarzy-feretronów, w którym umieszczono relikwie szesnastu świętych: partykułę św. Aurelii w centrum oraz św. św.: Andrzeja Apostoła, Rozalii, Benigny, Pelagii, Doroty, Epafry, Venturina, Maryna, Salomei, Aurelii, Candidy, Waleriana, Floriana, Urszuli, Falicissimusa. Oprawę do fundowanych przez bpa Szembeka relikwiarzy, pochodzących z pot. XVIII w., wykonano kilku złotników – parami lub jako zwielokrotnione formy parzyste, ustawiane po obu stronach ścian ołtarza. Pierw-

sze duże zlecenie biskup skierował do Jana Krzysztofa Geese, działającego w Olsztynie (w latach 1715–1761). Jest on autorem opraw srebrnych wokół trio fenestrella, okienek wprawionych w mensę ołtarza oraz szesnastu mniejszych i większych okienek na relikwie w ramie obrazu ołtarzowego. W kilku miejscach widoczne są sygnatury złotnika, „IG”, oraz punca z herbem miasta Olsztyna. Artysta wykonał także dekorację dwóch spośród sześciu największych relikwiarzy przenośnych z okładzinami z ażurowych blach srebrnych. Każdy z nich zawiera po szesnastu okienek ostnionych szybką, na obrzeżach ograniczonych prostą taśmą z blachy, z ornamentem peretkowym na krawędziach. Sposób opracowania blach srebrnych, rysunek i kompozycja są charakterystyczne dla ornamentów, jakie stosował ten artysta w latach 30. XVIII w. Osiem mniejszych relikwiarzy, stojących na konsolach po obu stronach ściany ołtarzowej i na poprzecznej belce, wieńczącej nastawę ołtarza, nie jest sygnowanych. Mają one formę ołtarzy, trumienek, urn i skrzynek zwieńczonych obeliskowo i piramidalnie, lecz sposób ich dekorowania jest o wiele skromniejszy. Warta uwagi jest para relikwiarzy skrzynkowych o formie ołtarza, w typie architektonicznym. Na pilasterkach, w narożach i na gzymsie mają spłaszczone rozetki i liście akantu, a w zwieńczeniu – medalion z głową Matki Bożej, z napisem w otoku: *Mater Jesu Christi Ora*; na drugim relikwiarzu medalion z głową Chrystusa, z napisem w otoku: *Salvator Mundi*. Sposób wykonania odpowiada opisowi tych z 1746 r.: *ad partes cum columnis decorati*. Na tylnej, wewnętrznej ścianie relikwiarza, umieszczone są dwa agnuski: na jednym awers z wizerunkiem papieża i napisem w otoku: *SANCTUS CLEMENS PAPA ET MARTYR*, drugi, z ukazaniem Barankiem na księdze jako rewers, i napisem: *CLEM XII PMANT 1730*.

Kolejnym złotnikiem, który wykonywał oprawy do relikwiarzy na zamówienie bpa Szembeka, był Samuel Grewe, pochodzący z Królewca, działający w latach

Tumba na mensie ołtarzowej z relikwiami św. Teodora,

Detal na skrzyni dolnej relikwiarza z XIX w.

Relikwiarz w formie piramidalnej skrzyneczki S. Grewe, poł. XVIII w., z nastawionym relikwiarzem z formie wieżowej, przeniesionym z ołtarza głównego z katedry. Stan przed i po konserwacji

1712–1750. Spośród wymienionych sześciu dużych relikwiarzy, cztery – wykonane przez Grewego – są identyczne, ale ich dekoracja różni się ornamentem zastosowanym na okładzinach srebrnych dwóch omówionych wyżej wyrobów Geesego. Znajdująca się sygnatura złotnika, „SG”, i znak miasta Królewca, równoramienny krzyż pod koroną, potwierdzają wykonawstwo tego autora. Relikwiarze te mają również formę feretronów, lecz ażurowe blachy nie pokrywają całkowicie ściany frontowej, a podstawa z romboidalnymi otworami jest, dla odmiany, zakryta na całej powierzchni. Na podstawie analizy ornamentu i charakterystycznych detali, jakie stosował tylko ten złotnik, (wstęgi załamujące się pod różnymi kątami, wypełnione repusowaną szachownicą) można mu przypisać kolejne oprawy relikwiarzy: w formie skrzynkowej z piramidalną nastawą, o wklęsło-wypukłych bokach, z okienkami w trzech ścianach oraz w innej parze relikwiarzy skrzynkowych z dodanymi nastawami o wydłużonej, wieżowej formie.

Umieszczona na mensie tumba ma wielkość pełnowymiarowej trumny, mocno uwypuklone krawędzie boczne, z owalnymi okienkami oszklonymi płaską szybą, wokół których dodano okładziny z blach srebrnych o regularnych bokach, trybowanych ornamentem z suchego akantu, w zakończeniu z półkolistymi i tezkowatymi guzkami, łamiącą się i przeplataną wstęgą.

W kaplicy umieszczone są także relikwiarze niesygnowane, z dekoracją manierystyczną, które wydają się być wcześniejsze i posiadają odmienne dekoracje od wyrobów opisanych wyżej złotników. W inwentarzu

z 1736 r. określono je jako „stare”, pochodzące z ołtarza głównego w chórze katedry. O ich wprowadzeniu do kaplicy przez bpa Szembeka świadczą zachowane pieczęcie lakowe z herbem własnym, które zostały nałożone na pieczęcie wcześniejsze, o innych kolorach laku.

Ostatnia para relikwiarzy skrzynkowych o nastawie piramidalnej, obecnie ustawiona na tumbie relikwiarzowej, pochodzi z nierozpoznanego warsztatu i nie należała do pierwotnego wyposażenia kaplicy z czasów bpa Szembeka, bowiem sposób i materiał, z jakiego zostały wykonane, wskazuje na XIX w. Kształtowanie skrzynek, zastosowanie ciężkich form w opracowaniu ornamentu, a także ustawienie na masywnych nóżkach, wspartych na lwich łapach, odbiega całkowicie od form istniejących w pozostałych relikwiarzach. Na ilustracji sprzed 1975 r. wymienione relikwiarze przedstawione są na ołtarzu w chórze katedry.

Przy określaniu historii relikwiarza, poznawaniu jego fundatora lub wskazywaniu na warsztat wykonawczy pomocnymi cechami były, oprócz sygnatur złotnika: pieczęcie lakowe biskupów, rodzaj zastosowanych dekoracji wypełniających ściany wewnętrzne relikwiarza, datowane agnuski, dukt pisma i kolor atramentu na banderolach z imionami świętych. Dekoracje, jakimi ozdabiano wnętrza relikwiarzy, są charakterystyczne dla określonego warsztatu złotniczego. W wyrobach złotniczych z pracowni Geesego materie do wypełniania ścian wewnętrznych są koloru czerwonego lub kremowo-białego, przystrojone sztucznymi kwiatkami z materiału, a dukt pisma wykonywany jest kursywą

S. Grewe, poł. XVIII w.

Relikwiarz z XIX w., przeniesiony do kaplicy z ołtarza w chórze katedry. Stan przed i po konserwacji

i zawsze czarnym atramentem. W relikwiarzach z pracowni złotniczej Grewego ścianę tylną wypełnia materia naszywana srebrną nicią, a ściany boczne i dno wykładane są materią zieloną lub czerwoną. Dekoracje tworzą kwiaty z nici na spiralnie splecionych drutach, uzupełnione koralikami w kolorze zielonym, biało-perłowym i czarnym. Stosowano także sztuczne kwiatki z materiału, w kolorach zbliżonych do białego, żółtego, pomarańczowego i zielonego. Dukt pisma także kursywą, ale wykonany czerwonym atramentem.

Obecny stan wyposażenia kaplicy w wyroby złotnicze daje nam obraz, jak wiele zmian nastąpiło od czasu jej pierwotnego wyposażenia i konsekracji. Można dojść do wniosku, że nie wszystkie znajdujące się dziś na ołtarzu relikwiarze były fundowane specjalnie do Kaplicy Zbawiciela. Część starszych przeniesiono z katedry po ponownej konsekracji przez bpa Szembeka, niektóre dostawiono później. Kaplica mogła więc być w dziejach katedry miejscem ich gromadzenia. Z przekazów ikonograficznych poznajemy też inne, wcześniejsze miejsca ich lokalizacji, skąd przeniesiono je do Kaplicy: np. z ołtarza głównego w chórze, z ołtarza św. Jerzego z kaplicy polskiej. Inne jest także wyposażenie ołtarza. Nie ma tam już barokowego, srebrnego krzyża i sześciu lichtarzy, które zamieniono na późnobarokowy, cynowy krzyż i klasycystyczne dwa lichtarze; nie ma także obrazu MB Częstochowskiej z Jej bogatą dekoracją, a pacyfikat bpa Watzenrodego i relikwiarz ze srebrną figurą św. Andrzeja znajduje się w zbiorach Muzeum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie.

Fot. autor

* Kaplica Zbawiciela, św. Teodora z Amazji i innych świętych nazywana jest potocznie, od nazwiska fundatora, kaplicą Szembeka. Obecnie w kaplicy prowadzone są prace restauratorskie fresków, a ołtarz i relikwiarze wróciły po konserwacji do Fromborka z pracowni konserwatorskiej z Torunia. Umieszczono je na wystawie MORS IANUA VITAE – Chrześcijańskie obyczaje pogrzebowe w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, przygotowaną wspólnie z Muzeum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Prace konserwatorskie dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Program Dziedzictwo kulturowe, Priorytet 1 Ochrona zabytków.

MATERIAŁY, NA KTÓRYCH OPARTO OPRACOWANIE

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie [dalej: AAWO], AK RC 11a, *Capella Szembekiana Ecclesia Cathedralis Varmiensis – Status et Pescriptis Capella Sanctissimi Salvatoris a Perillustri Reverendissimo*,

AAWO, AK A7, *Status et Pescriptis Capella sanctissimi e Perillustri reverendissimo Domino Joanne Ciechowski Canonico Varmiensis 1785 factam*,

Dittrich F., *Der Dom zu Frauenburg*, „Zetschrift für die Geschichte Alttertumskunde Ermlands” [dalej ZGAE] Bd. 19, Braunsberg 1916,

Kirschbaum Engelbert, *Lexicon der christlichen Ikonographie*, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1994,

Kolberg J., *Ermlandische Goldchmiede*, ZGAE, Bd 16, Braunsberg 1910,

Konstytucja o świętej liturgii Sacrosanctum Consilium ogłoszona 4. grudnia 1963 roku w Rzymie jako pierwszy dokument Drugiego Soboru Watykańskiego. Rozdział VII, *Sztuka kościelna i sprzęty liturgiczne*, pkt. 122,

Mączyński R., *Nowożytnie konfesje polskie*, Toruń, 2003,

Prusy Wschodnie – dokumentacja historycznej prowincji. Zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu. Instytut Sztuki PAN, nośnik CD ROM, Frombork JPG 055806,

s. Bosko J. RM, Ks. Wojtkowski J. M., *Dziedzictwo historyczno-arty-styczne Archidiecezji Warmińskiej*. Zabytki ruchome, Olsztyn, 2011.